

Odnos između hifza Kur'ana i razumijevanja značenja njegovog teksta

SAŽETAK

Ovaj rad u svom uvodnom dijelu nudi informaciju o dvodnevnoj međunarodnoj naučnoj konferenciji *Institucija hifza Kur'ana u Bosni i Hercegovini*, o njenom značaju, učesnicima i izloženim radovima. U drugom dijelu se fokusira, kao nastavak tematici Konferencije, na temu odnosa između hifza Kur'ana i razumijevanja značenja njegovog teksta. Govori se o dilemi šta je za muslimana važnije: memorisanje Teksta ili njegovo razumijevanje. Nudi se odgovor na tu dilemu i nudi metoda učenja hifza uz razumijevanje sadržaja. Na kraju se predlaže određeni oblik druženja hafiza jednog područja na programu analize odabranih odlomaka iz Kur'ana i preuzimanje ponuđenih pouka i principa iz njega važnih za praktični život muslimana uopće, a posebno hafiza kao primjernih individua ovog ummeta.

DOI
10.63518/3029-4088.2025.16.150.25

UDK/UDC
28-474:159.953

KLJUČNE RIJEČI
hifz, metode, razumijevanje,
primjena, pozitivna promjena

UVOD

U Tuzli je 25. i 26. juna 2024. godine održana dvodnevna naučna konferencija *Institucija hifza Kur'ana u Bosni i Hercegovini*. Organizatori su bili Uprava za vjerske poslove Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo tuzlansko, Behram-begova medresa u Tuzli i Institut za društvena i religijska istraživanja Tuzla.

Prvi dan rada, nakon otvaranja Konferencije, organiziran je u svečanoj sali hotela Mellain. Otvorenju Konferencije prisustvovali su reisul-ulema Islamske zajednice dr. Husein-ef. Kavazović, muftija tuzlanski dr. Vahid-ef. Fazlović, muftija vojni Nesib-ef. Hadžić, direktor Uprave za vjerske poslove Rijaset dr. Mensur-ef. Malkić, ministar obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona dr. Ahmed Omerović, gradonačelnik Tuzle dr. Zijad Lugavić, ugledni alimi, hafizi i drugi gosti.

Na početku je odlomak iz Kur'ana proučio gost iz Istanbula prof. dr. hfz. Fatih Çollak. Nakon toga su uslijedila uvodna obraćanja dr. Mensura Husića, predsjednika Organizacionog odbora, dr. Mensura Malkića, muftije dr. Vahida Fazlovića i reisul-uleme dr. Huseina Kavazovića. To večer, u hotelu Mellain, svoja uvodna izlaganja su imali akademik Enes Karić (*Utjecaj Kur'ana na ljudsku misao*) i prof. dr. Ismet Bušatlić (*Kur'an u Bosni i Hercegovini*).

Radni dio Konferencije održan je naredni dan (26. juna) u Behram-begovoj medresi na kojem su, nakon uvodnih riječi dobrodošlice dr. Šefke Sulejmanovića, direktora Instituta za društvena i religijska istraživanja, ekspozicije svojih radova prezentirali učesnici Konferencije, ugledni alimi, univerzitetski profesori te profesori u medresama. Izloženi su sažeci trinaest tema:

1. *Načini čuvanja kur'anskog teksta: povijesni razvoj institucije hifza* (dr. hfz. Mensur Malkić, Uprava za vjerske poslove Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini)
2. *Tradicija institucije hifza Kur'ana i promocije hafiza u Bosni i Hercegovini* (dr. hfz. Elvir Duranović, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka Sarajevo)
3. *Kurra hafizi u Bosni i Hercegovini* (prof. dr. hfz. Dževad Šošić, Fakultet islamskih nauka Sarajevo)
4. *Hifz Kur'ana u odgojno-obrazovnim ustanovama Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od 1878. do 2024. godine* (dr. hfz. Safet Husejnović, Islamski pedagoški fakultet u Zenici)
5. *Utjecaj Kur'ana na ljudsku misao* (akademik Enes Karić, ponovljeno izlaganje)
6. *Značaj hifza Kur'ana u imamskom pozivu* (mr. hfz. Amir Mahić, Medžlis Islamske zajednice Kozarac)
7. *Hifz Kur'ana u životu žene* (dr. hfz. Behija Durmišević, Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu)
8. *Učenje i memorisanje Kur'ana u funkciji razvoja ljudske ličnosti* (kurra hafiza Zubejda Gobeljić, Behram-begova medresa u Tuzli)
9. *Iskustva i načini podučavanja hifzu Kur'ana u Turskoj* (prof. dr. Fatih Çollak, İstanbul, 29 Mayıs Üniversitesi)
10. *Načini učenja (mekami) Kur'ana* (mr. hfz. Aziz Alili, Medžlis Islamske zajednice Zagreb)
11. *Razvoj institucije hifza u Sandžaku* (hfz. Irfan Malić, Škola Kur'ana Časnog, Novi Pazar)
12. *Osnovna pravila i principi u hifzu Kur'ana* (kurra hafiz dr. Fadil Bektaš, Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku)

13. *Uloga muhafiza na putu hifza Kur'ana* (hfh. Mirnes Spahić, Behrambegova medresa u Tuzli).

Ova naučna konferencija završena je obraćanjem muftije tuzlanskog dr. Vahid-ef. Fazlovića, koji se zahvalio organizatorima, izlagačima i učesnicima Konferencije. Zaključke Konferencije izložio je predsjednik Organizacionog odbora dr. Mensur-ef. Husić.

Na navedenoj konferenciji bilo je predviđeno da izložim, u sažetoj formi, rad na temu *Odnos između hifza Kur'ana i razumijevanja njegovog značenja*. Pošto sam bio spriječen učestvovati na Konferenciji, iz opravdanih razloga, svoj rad, sa neznatnom izmjenom naslova, pripremio sam za ovaj broj *Hikmeta*. Ostali radovi s Konferencije će biti objavljeni u posebnom zborniku.

NAŠ ODNOS PREMA KUR'ANU

„Učenju Kur'ana napamet“, kako tvrdi El-Kardavi, „pomogle su lahkoća i pitkoća kur'anskog izraza, te podsticanje na njegovo učenje, tako da ga je tokom historije ogroman broj pripadnika ummeta naučio napamet. O tome je šejhul-islam Ibn Tejmija rekao: 'Naš ummet nije kao sljedbenici knjige koji svoje knjige nisu učili napamet. Ako bi svi mushafi kojim slučajem nestali, Kur'an bi ostao sačuvan u srcima pripadnika islamskog ummeta.'“ (2012: 38)

Dugo vremena se musliman na ovim našim balkanskim prostorima druži s Kur'anom na način *učenja* njegovog originalnog Teksta, bez ulaženja u njegova značenja i bez osjećanja potrebe da iz njega uzima bilo kakvu pouku, niti traži rješenja za savremene probleme, lične, porodične ili društvene. Slično je i sa učenjem hifza. Većina hafiza ostaje na memorisanju i „čuvanju“ hifza od zaborava. Mali broj njih se kasnije bavi dubljim ulaženjem u analize, razumijevanje Teksta i konkretnu primjenu principa u svakodnevnicima, s ciljem mijenjanja sebe i drugih. Dakle, „učenje Kur'ana ne smije biti samo puklo memorisanje, već se treba manifestovati kroz

stil života (djela i postupke)“. (Husejnović, 2024: 140)

Upravo taj motiv - da se Kur'an što više uči, proučava i po njegovim propisima vlada, podstakao je mnoge Bošnjake da uvakufe dio svoje imovine i svojim vakufnamama oporuče „učenje cijelog Kur'ana ili određenih sura.“ (Gobeljić, 2024: 69) Sačuvana je jedna takva vakufnama iz 1871. godine u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke, kojom Fatima, supruga Omer-bega iz Bijeljine, vakufi iznos od 18.000 groša, uz uslov da se na osnovu dobiti ostvarene obrtom spomenutog novčanog iznosa predvidi obavljanje bedeluk hadža za vakifu, učenje Kur'ana u Čaršijskoj i Amil Alijinoj džamiji u Gornjoj Tuzli, učenje po jedne hatme u toku ramazana u objema spomenutim džamijama i izgradnja turbeta u mahali Kiz Turbesi (Žensko Turbe) u istoi-menoj kasabi. (Seljubac, 2024: 17-18)

Ovakvi primjeri su vrijedni poštovanja, ali smatramo da je krajnje vrijeme da Kur'an postane subjekat naših pozitivnih promjena, a ne samo objekat našeg *učenja*, napamet ili gledajući, a kod stručnijih osoba *istraživanja*. Mi o Kur'anu pišemo i govorimo, morali bismo dozvoliti da on nama progovori o nama i da ga poslušamo. Dokle ćemo mu se samo diviti, kao Božijoj Riječi, nadnaravnoj i vječnoj, i samo učiti napamet njegove ajete? Kada ćemo ga početi živjeti? Osjeća se, po stanju u ljudskoj zajednici uopće, a u zajednicama muslimana posebno, da je ovo čas kada moramo ukloniti „gluhoću“ iz ušiju pa poslušati šta nam Bog Dragi, Svojim Riječima, govori.

POTENCIJALNA DILEMA – MEMORISANJE ILI RAZUMIJEVANJE

Brojni su slučajevi postavljanja pitanja: da li je bolje memorisati sadržaj Kur'ana bez razumijevanja značenja ili ostati na razini

korištenja prijevoda u cilju razumijevanja poruka bez memorisanja? Ovo je vještačka dilema. Slična je onoj koju postavljaju pojedinci u pogledu namaza: zašto namaz ne obavljamo izgovarajući „učenja“ na našem jeziku kako bismo znali šta izgovaramo u namazu? Ili pitanju: je li valjano čitati prijevod Kur'ana umjesto originalnog teksta na arapskom jeziku?

Sva ova pitanja u sebi sadrže neku vrstu izbjegavanja ili nespremnosti onih koji ih postavljaju da poštuju pravila koja su vezana bilo za Kur'an bilo za namaz. U posljednjoj deceniji imamo, hvala Bogu, veliki broj pojedinaca koji u poznim godinama savladaju kur'ansko pismo za samo trideset ramazanskih dana. Navedeno pitanje učenja kur'anskih i drugih sadržaja u namazu na arapskom jeziku sasvim je drugo pitanje i nije predmet ovog rada, ali, najkraće rečeno, vezano je za pitanje jedinstva ummeta i o tome nema rasprave. Kao i o ezanu i selamu.

Možda je jedan broj muslimana, zbog ove dileme, odustao od hifza, ali je prevladavajuće mišljenje da je odgovor na postavljenu dilemu: treba nam oboje, i memorisanje i razumijevanje. Oni su jedna cjelina koja, uz prakticiranje preuzetih principa, predstavlja cilj druženja s Kur'anom. Kod hafiza je to mnogo obuhvatnija razina nego kod ostalih muslimana. On toga mora uvijek biti svjestan i spram toga se odgovorno praktično određivati.

Kur'an treba biti naš vodič (*muršid*). To je njegova osnovna zadaća i smisao slanja svima nama. Hafizi su u tom pogledu u prednosti nad onima koji znaju napamet samo manji broj ajeta potrebnih za valjano obavljanje svakodnevnih ibadeta. Hafiz uvijek može posegnuti za konkretnim ajetima vezanim za određenu temu, pod uslovom da je dosegao nivo na kojem razumije sve sadržaje. Ne očekujemo da poznaje značenje svakog ajeta u cijelosti i svakog pojma

pojedinačno, ali treba da bar zna misao i poruku koju ajet nosi i osnovne pojmove iz njega, e da bi bio istinski odličnik (*ešraf*) ovog ummeta i, kada drugi muslimani griješe, on bio korektor i pozitivni primjer ispravne prakse.

Hafiz bi, prije svih drugih, trebao preuzeti na sebe dužnost pozitivnih promjena u svijetu time što će ga činiti boljim. N. Smailagić dobro primjećuje da je „činiti dobra, a sprečavati zla djela – najviši princip kur'anske moralne revolucije. Iz njega se izvodi cijeli jedan kodeks pravila svakidašnjeg života, koji zahvaća cjelinu moralnog i stvarnog života islamskog čovjeka: obitelj, pravo, prijateljstvo, bogoslužje, zajednicu, znanost, umjetnost. Ali kroz cijeli taj kodeks i svo njegovo oživotvorenje proviđa temeljna duhovna svrha Kur'ana – da Dobro može trijumfovati nad Zlom samo ako se čovjek osjeća, živi i vlada po njegovim principima, propisima i uputama.“ (1990: 353)

MEMORISANJE I RAZUMIJEVANJE

Kada su Qāri' Mubashir Anwara, glavnog edukatora na platformi *Quran Academy*, pitali da li bi se trebalo fokusirati na pamćenje Kur'ana ili na njegovo razumijevanje, odgovorio je da „učenje, pamćenje i razumijevanje imaju svoja mjesta i uloge. Mi ne biramo. Povezani su poput dijelova jedne mašine. Oni idu ruku pod ruku. (...) Niko nikada ne bi trebao reći da učenje i pamćenje bez osnovnog razumijevanja nema koristi (što je potpuno pogrešno). Umjesto toga, moramo priznati da je to dvoje osnova, ali da vam je potrebno mnogo više da biste se razvijali.“

Ovaj stav nalazimo i kod Nouman Ali Khana (2017) koji navodi da su „tedžvid, pamćenje i razumijevanje Kur'ana međusobno povezani. Kada učite s tedžvidom, morate usporiti i izgovoriti svaki harf, a to vam pomaže da razmišljate. Kada razmišljate o onome što učite, to veoma pomaže kod pamćenja i učvršćivanja u memoriji. A Alah zna najbolje.“

Razumijevanje značenja Teksta, kada je riječ o potencijalnim hafizima, onima koji su donijeli odluku

(*nijet*) da to žele biti, ili onima koji hifz trenutno uče, ili onima koji su ga već završili, zahtijeva različite napore. U svakom slučaju su potrebni bar jedan prijevod Kur'ana na naš jezik i najjednostavniji prijevod nekog kratkog tefsira.

Potencijalni hafiz može, ako to želi i za to se opredijeli, prije početka učenja hifza pročitati cijeli prijevod Kur'ana, a u toku učenja hifza vraćati se pojedinim dijelovima ponovo, prepoznavati ih i dodatno razumijevati. Onaj ko trenutno uči hifz, a želi to raditi s razumijevanjem značenja Teksta, već se opredjeljuje za jednu zahtjevniju metodu.

Evo kako tu metodu formuliše Qāri' Mubashir (2022):

- „Koristi se svojim Mushafom s prijevodom.
- Pored toga, možeš se koristiti i aplikacijom u kojoj možeš slušati i pregledavati riječ po riječ, kao što su *Recite Quran*, *Quran.com*, *Quran Hive*, itd.
- Zatim pogledaj aplikaciju poput *Quranic Arabic Corpus*, za upoznavanje sadržaja ajeta riječ po riječ.
- Na ovaj način pročitaj značenje (prijevod) dijela koji želiš zapamtiti sedam puta.
- Možeš ga i preslušati, ako postoji snimak, ako ti se to više sviđa.
- Također, možeš poslušati ili pogledati komentar (tafseer). Ovo će ti pomoći ne samo da sadržaj shvatiš već će ti cijeli ovaj proces pomoći i da zapamtiš. Tvoj mozak neprestano čuje važne informacije i počinje stvarati veze.
- Sada prouči ajet šest – sedam puta gledajući.
- Zatim ga prouči bez gledanja deset puta.
- Ako si vizualni tip, možeš se koristiti videozapisima poput onih iz projekta *Free Quran Education* za gledanje animirane verzije sure, uz učenje i prijevod.

Ovo je veoma moćna metoda za pamćenje. Potrebno je mnogo više vremena u odnosu na druge, ali je to vrijedno ulaganje!“

Qāri' Mubashir među svojim preporukama ima i onu da se prepíše ajet jednom gledajući (prepisujući originalni tekst), a zatim jednom bez gledanja (uz to, da se napiše i značenje koje je upamćeno ili barem ključne riječi). Za naše uslove ova preporuka je već nerealna.

Naravno, Qāri' Mubashir upućuje na sadržaje koji su na engleskom jeziku. Mladi ljudi danas se teško mogu koristiti internetom bez poznavanja tog jezika, i zato ne bi trebali imati problema pri korištenju ponuđenih aplikacija. Sve to se mora usaglasiti s mentorom (muhaqqimom), uz poštivanje njegovih instrukcija.

Za one koji žele izvor na našem jeziku preporučujemo da o tome pogledaju poglavlje „Devetnaesta metoda: Oslanjanje na razumijevanje značenja ajeta“, kod El-Gavsani-ja (2000: 107).

Na spomenutoj konferenciji dr. kurra hafiz Fadil Bektaš je preporučio da „hafiz prilikom memorisanja svakog ajeta obavezno više puta pročita prijevod njegovog značenja“, naglasivši važnost učenja u mirnom i čistom okruženju, učenju pred učiteljem ili mentorom, te važnost mentalne i fizičke pripreme. Kod El-Gavsani-ja (2000: 140) to je formulisano na ovaj način: „Pokušaj da se uživiš u značenje prilikom obnavljanja memorisanog Teksta. Nastoj da pri svakom obnavljanju saznaš nešto novo o tim ajetima.“

U periodu 5-18. augusta 2024. godine obavili smo malu anketu poslavši upitnik na adrese četrdeset hafiza, većinom s područja Muftijstva tuzlanskog. Među pitanjima u anketi bilo je i ono o metodi po kojoj su učili hifz. Gotovo svi su učili metodom „krugova“. Samo jedan je odgovorio da je učio metodom „učenja

redom“ od sure Fatiha do sure Nas. Na pitanje da li su pratili značenje Teksta pri memorisanju, dvojica su odgovorili da jesu djelimično, a samo jedan da nije nikako. Taj jedan je dao napomenu da se značenjem bavio tek nakon kompletiranja memorisanja. Hafizi su, uglavnom, potvrdili (osim dvojice) da su im se u memoriju čvršće usadili oni ajeti čije su značenje znali prilikom memorisanja.

Ako je riječ o hafizu koji je već završio hifz, ili grupi hafiza, onda preporučujemo povremene sohbete (znanstvena druženja) hafiza na kojima bi se mogli koristiti sljedećom metodologijom upoznavanja sa sadržajima memorisanog Teksta posljednje Božije objave:

1. Dogovoriti se koji odlomak iz Kur'ana je tema za razmatranje na narednom susretu. O tome obavijestiti sve hafize iz grupe koji nisu bili prisutni na dogovoru. Taj odlomak konstantno učiti nekoliko dana (pored redovnog učenja svojih džuzeva u cilju održanja hifza). Ako taj odlomak tretira posebnu temu, dodatno je istražiti kako bi se imao pojam o njoj i mogućnost za razgovor. Raditi sa zabilješkama – zapisivati svoja zapažanja pri učenju i istraživanju ajeta i teme.
2. Analizirati strukturu predmetnog odlomka i prisutne ideje, te nastojati prepoznati ključne riječi za koje se vežu ostali sadržaji. Naprimjer, pojam čistoća, koji se može u istom odlomku pojaviti u više formi, preko glagola *tetahhere*, *zekka*, i sl.
3. Upoznati značenje pojedinih pojmova u odlomku.
4. Zabilježiti koja pitanja se pojavljuju u toku analize odlomka. Naprimjer, ako je riječ o smrti, onda na eventualna pitanja o njoj potražiti

odgovore u Kur'anu i izvan Kur'ana (literatura, dokumentarci, videozapisi i sl.).

5. Napraviti uvid u neki od tefsira tog odlomka ili druge vrste njegovog tumačenja (predavanja, hutbe i sl.). Pri tome napraviti poređenja različitih mišljenja. Prije sohbete o tome se konsultirati s drugim hafizima, odnosno napraviti tekstualnu analizu. Dobro je imati uži krug kolega-hafiza s kojim se obavljaju češće i neposrednije konsultacije.

Ovakvi susreti, nastali iz ljubavi prema Božijoj riječi, donose duševno zadovoljstvo. Osim toga, „pojedinci i zajednice koji poklanjaju dovoljno pažnje učenju, proučavanju i pravilnom razumijevanju Kur'ana časnog, s ciljem sljedenja njegove upute i primjene njegovih normi i principa u praktičnom životu, će, također, biti sačuvani i zaštićeni od brojnih nedaća, iskušenja, neprijatnosti i stradanja, jer bdiju nad posljednjom Božijom objavom, čije očuvanje i zaštitu je zagarantovao Onaj Koji ju je objavio“. (Halilović, 2024: 43-44)

ZAKLJUČAK

„Cilj naobrazbe u kur'anskim školama“, kako tvrdi Glasse, „jeste zapamtiti cijeli Kur'an, što su mnogi tradicionalni muslimani i činili. Kur'an sam za sebe kaže da je jednostavan za zapamtiti: 'A Mi smo Kur'an učinili dostupnim za pouku – pa ima li ikoga ko bi pouku primio?' I zaista postoje ljudi koji Kur'an znaju napamet, a da ne razumiju ono što u njemu piše...“ (2006: 181)

Kur'an je mnogo više od samog hifza. Hifz treba biti sredstvo za mnogo veći cilj: formiranje osoba „koje su zadovoljne Allahom i On njima zadovoljan“. (Kur'an, El-Maide, 119; Et-Tevbe, 100; El-Mudžadele 22; El-Bejjine, 8) Jak motiv i lična želja da se dosegne nivo takve skupine „stvaraju jednu unutrašnju psihološku atmosferu koja čovjeka podstiče na hifz bez obzira na sve poteškoće. Iskrena želja da se Kur'an nauči ruši sve prepreke.“ (El-Gavsani,

2000: 67) Izostanak uvida u poruke posljednje Božije Objave rezultira nedosljednošću u praktičnom životu, a hafiz po svojoj misiji predstavlja sami vrh vjernika, njihov najčasniji dio (*ešraf*).

Među deset pravila/smjernica hafiza Fazlića (1994: 11) koje je potrebno poštovati prilikom učenja Kur'ana napamet, jeste i „praćenje značenja ajeta“. Metoda učenja hifza uz razumijevanje značenja Teksta je mnogo sporija. Zahtijeva više vremena i strpljenja, ali su dobici neprocjenjivi. Rezultat je mnogo jasnija slika o sebi, Bogu Dragome i svijetu. Jer, Kur'an pojašnjava samog sebe, a hafiz ga nosi cijelog u svojoj memoriji. Ako razumije poruke, jasne su mu mnoge istine. O tome mora postojati međusobno prihvatanje i spremnost budućeg hafiza i njegovog muhaffiza.

U vremenu udaljavanja vjernika jednih od drugih dragocjeni su susreti inspirisani kur'anskim sadržajima. Učenje Kur'ana u samoći, s razmišljanjem, poželjno je, ali je učenje i čitanje s prijateljima također korisno, jer čitanje Teksta kao dio druženja (*sohbet*) daje mogućnost razmjene ideja.

Pored uvažavanja svakog prijevoda, kao mosta ka razumijevanju teksta Kur'ana, potrebno je uvijek zadržati stav o nezamjenjivosti originala prijevodom, u svim segmentima. To se odnosi i na nivo razumijevanja poruka preko prijevoda. Jer, kako tvrdi akademik E. Karić (1995: 291), „ne postoji savršen (završen) prijevod Kur'ana, budući da se to štivo 'otima' i 'ne da' podvesti pod konvencije (teološke, filozofske, naučne). Kad god Kur'an prevodimo (i u životu provodimo), uvijek se pojavljuje ostatak neprevedenog i neprovedenog. Kur'ansko štivo je poput nebeskog svoda, nikada ga jednim pogledom ne možemo obuhvatiti. Manjkavo je i ono promatranje s više pogleda: naime, isuviše je mnogo treptaja koji nam remete kontinuitet gledanja i čuđenja pred prizorom prostranstva čije se dubine nikada ne dadu do *dna* prozrijeti.“

Uvijek je korisno bilježiti „priliv“ (*fajd*) ideja pri učenju i čitanju Teksta, kao i nejasnoće i nedoumice, pa tragati za odgovorima. Rezultat toga će biti uvijek nova i svježa uputstva iz iskustva.

LITERATURA

1. El-Gavsani, Jahja bin Abdurrezzak, 2000, *Kako ćeš naučiti Kur'ani Kerim*, s arapskog preveo Fahrudin Smailović, Taibah international, Sarajevo.
2. El-Kardavi, Jusuf, 2012, *Kako se odnositi prema Kur'anu časnom*, s arapskog preveli Ahmed Adilović i Ahmed Hatunić, Elči Ibrahim-pašina medresa, Travnik-Sarajevo.
3. Fazlić, Fadil, 1994, Uputstva budućim hafizima, *Muallim*, br. 22, Udruženje Ilmije u R BiH, Sarajevo.
4. Glasse, Cyril, 2006, *Enciklopedija islama*, s engleskog preveli F. Pašanović, Z. Imamović, H. Murtić, M. Kovač i Dž. Handžić, Libris, Sarajevo.
5. Gobeljić, Zubejda i Saudin, 2024, Odnos memorisanja i učenja Kur'ana sa kognitivnom, psihofizičkom i duhovnom dimenzijom čovjeka, u: Husejnović, Safet (ur.), 2024, *Tradicija učenja Kur'ana napamet u Bosni i Hercegovini: znanstvena monografija*, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, Zenica.
6. Halilović, Safvet, 2024, Novi standardi u učenju hifza, u: Husejnović, Safet (ur.), 2024, *Tradicija učenja Kur'ana napamet u Bosni i Hercegovini: znanstvena monografija*, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, Zenica.
7. Husejnović, Safet, 2024, *Tradicija učenja i memorisanja Kur'ana u Bosni i Hercegovini*, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, Zenica.
8. Karić, Enes, 1995, *Tefsir – uvod u tefsirke znanosti*, Bosanska knjiga, Sarajevo.
9. Seljubac, Sead, 2024, *Moja Gornja Tuzla*, Muftijstvo tuzlansko i Medžlis Islamske zajednice Gornja Tuzla, Tuzla.
10. Smailagić, Nerkez, 1990, *Leksikon islama*, IP „Svjetlost“, Sarajevo.
11. Mubashir, Qāri', (2022), How To Memorise The Quran With Understanding, dostupno na: https://howtomemorisethequran-com.translate.google.com/methods-to-memorise-the-quran-with-understanding/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=bs&_x_tr_hl=bs&_x_tr_pto=sc [posjećeno 16. augusta 2024].
12. Ali Khan, Nouman, 2017, If it's more important to memorize the Quran without understanding or to study its meaning, dostupno na: <https://www.facebook.com/noumanbayyinah/posts/people-ask-me-if-its-more-important-to-memorize-the-quran-without-understanding-/518947051571375/> [posjećeno 17. augusta 2024].